

1767 ОНЫ ОЛХУНЫ ХАРУУЛЫН ХЭРЭГ БА ХҮРЭЭНИЙ САЙД

Г.Одбаяр

Товч утга: Халхад Чингийн захиргааны гол байгууллагын нэг болох "Зарлигаар зарсан хүрээнд сууж хэрэг шийтгэгч сайд"-ын газар нь чухам хэзээ, хэрхэн бүрэлдэн тогтсон нь төдий л тодорхой бус байна. Тиймээс энэхүү өгүүлэлд 1767 онд Чин-Оросын харуулд гарсан Олхуны харуулын хэргийг шийдвэрлэх даширамд Чин улсын эрх ашиг сонирхолд бүрэн нийцсэн гэрээ байгуулж, 1911 он хүртэл оршиж Чингийн захиргаа болон бодлогыг Халх болоод Оросын хилд хэрэгжүүлж байсан сайдын газрын үндэсийг хэрхэн бүрдүүлсэнийг тодруулъя.

Түлхүүр үг: Дотроос томилогдсон сайд, Оросын хилийн хэрэг, 1768 оны гэрээ, Төгсхөөний хэрэг, Халхуудын худалдааны сонирхол

Удиртгал

1767 оны 8 сарын сүүлээр Оросын харуул Чингийн харъяатыг барьцаалсан хэрэг гарчээ. Энэ хэрэг сунжран үргэлжилсээр 1768 оны Чин-Оросын хэлэлцээрийн нэг хэсэг болсон юм. Чин-Оросын 1768 оны гэрээгээр өмнө нь зогсоосон худалдааг үргэлжлүүлж, хилийн хэрэг шийтгэхэд мөрдөж байсан 1727 оны гэрээний 10-р зүйлийг хасч, шинэ дүрэм тогтоосон билээ. Японы судлаач Янагисава Акира "1768 оны Хиагтын гэрээний зарим нэмэлт зүйл" өгүүлэлдээ 1768 он хүртэлх Чин-Оросын харилцаан дахь асуудлуудыг дурдаад, 1768 оны гэрээг байгуулсан явц ба түүний ач холбогдолыг судалжээ. Мөн хоёр улсын гол сонирхол нь худалдааны асуудал байсныг тэмдэглэсэн байна.

1767 оны Олхуны харуулын хэрэг нь Орос-Чингийн хооронд худалдааг үргэлжлүүлэхтэй нэгэн адил чухал асуудлыг шийдвэрдэх шаардлага байсан юм. Уг асуудал нь хоёр улсын хил дэхь харилцаа болон Халх дахь Чин улсын захиргаатай холбоотой байв. Тиймээс Улиастайд суух Хязгаар дахиныг тогтоох зүүн этгээдийн туслагч жанжин Цэнгүнжавыг энэ хэрэг явдалд

оролцуулан, түүнд тусгай тамга олгон хэрэг шийтгүүлж байв. Олхуны харуулын хэрэгтэй холбогдох баримтууд Монгол Улсын Үндэсний Төв Архивт буй Хүрээнд сууж хэрэг шийтгэгч сайдын хөмрөгт “Хаанд айлтгасан айлтгал буулгасан зарлигийн хуулга данс”-нд хадгалагдаж байна. Энэхүү өгүүлэлд Олхуны харуулын хэргийг шийтгэх явцыг авч үзэн, Халх дахь Чин улсын захиргааны байгуулал болох Хүрээн дэх сайдын газрыг хэрхэн бэхжүүлснийг тодруулъя.

1. Оросын хилийн хэрэг ба Олхуны харуул

Найралт Төвийн 5-р он буюу 1727 оны 8 сарын 20-нд Орос-Чингийн хооронд 1689 оны 8 сарын 27-нд Нирчүү [Нибчүү, Нерчүү, Нерчинск]-д байгуулсан гэрээг бататган хэлэлцээд, Чин-Оросын хилийг Халхын хилээр өргөтгөн тогтоож, овоо тэмдэг босгон 47 харуул байгуулжээ. Буурт байгуулсан уг гэрээний дагуу Өргүнэ голын Авгайт уул дээр 1727 оны 10 сарын 12-нд зүүн тийшхи, 10 сарын 27-нд баруун тийшхи харуул, овоо, тэмдэгийг байгуулан хил тогтоосон байна. Ингээд Оросын элч Сава Владиславич Ракитин Бээжинд хэлэлцэн тогтоосон 10 зүйл, эфү Цэрэнтэй хил тогтоон хувааж нэмсэн 1 зүйл бүгд 11 зүйлийг баталж, үүнээс хойш хоёр улсын харилцааг энэ дүрмээр зохицуулж байв.

Тийн атал 1767 оны 8 сарын сүүлээр Оросын харуулын хүмүүс Цэцэн хан аймгийн Олхун¹-ы харуулаас хүн барьж явсан хэрэг гарав. Энэхүү Олхуны харуул бол Чин-Оросын хилийн 30, 31, 32, 33 дугаар цэг буюу тодорхой тэмдэглэсэн хил юм.²

Уг хэргийг анх Цэцэн хан аймгийн харуул цэргийг захирсан засгийн хошууны бэйс Ядамжав Хүрээн дэх сайд Фүнайд өргөн мэдэгджээ. Түүний бичгийн агуулгыг хураангуйлбал, Тэнгэрийн тэтгэсний 32 (1767) он намрын дунд сарын шинийн хоёронд Оросын харуулын хүн Цэцэн хан аймгийн харуулын хуяг Дондов, Үржан³, Жамъян нарын гурван хүнийг барьж, нэгийг нь суллаад, хоёрыг нь авч явсан учир Олхуны харуулын занги Чимид нар мөшгөн хилд хүрч Оросын Олхун харуулын даамал Данила, занги Үтүмүл нараас асуусанд тэд, “Танай хоёр хүнийг бид харгалзаж баймуй. Эвтэй найртай

¹ 1767 харуулын хэрэг нь Олхун (Улхун) харуулд болсон ба зэргэлдээх Бэрх харуул гэж дурдагддаг. Уг харуулын нэрийг Буурын гэрээнд Олхүд (Үлхүд), Галданы “Эрдэнийн эрхи хэмээх түүх болой” зохиолд Улхан, архивын манж бичигт Үлхун, монгол бичигт Олхун, Улхун гэгчлэн бичжээ. Ярианы хэлэнд Олхон гэдэг. Дашрамд тэмдэглэхэд, уг өгүүлэлд МУИС-ийн МХСС-ийн Эх бичиг, Алтай судлалын тэнхимийн баримталдаг манж галигийг дагав.

² *Сборник договоров России и Китаем* (Санктпетербург: Издание министерства иностранных дел, 1889). Манж эхийг хэрэглэв.

³ Манж бичигт Үржан, монгол бичигт Оржан, Үржан, Үржэн гэж олон хувилбараар бичсэн байна.

байдаг тул та манай Гэргүлийг өгвөөс танай хоёр хүнийг бид өгье⁴.” хэмээн хариу өгчээ. Дээр дурдагдаж буй Гэргүли хэмээгч нь Оросын Олхун харуулын хүн бөгөөд ан хийж яваад хил давж Чингийн харуулд баригдсан байна.⁵ Энэ нь Оросын тал Чингийн төрийн албан хаагчийг барьцаалж буй хэрэг байв.

Тухайн үед Хүрээний хэргийг хамаарч байсан Хутүрингаа хаанд бараалхаар явсан учир түүний тушаалыг туслан хэрэг шийтгэх сайд Фүнай хамаарч байв. Фүнай хил давсан Оросын гөрөөчийг Чингийн тал барьсаны хариуд Бэрх харуулын 2 хүнийг барьж явсан гэх энэ хэргийг шийтгээд,

[товчлов]... “neneme čeni ginaral birgadir-de fonjiname yabuburakū, udhai hafan čooa takūrafī šuwe gaiči musei amba gurun-i doro giyan-be jafafi ičihiyara, ambalinggū-be tuwabure ... doro-de majige ačanarakū seme gunime, ini bači juwe niyalma-be leHEME gaime bidhe yabubuha⁶.”

“... урьд тэдний генерал бригадирт асуун явуулахгүй даруй түшмэл цэрэг зарж шууд авбаас манай их улсын ёс зүйг барьж шийтгэх, ихэмсэгийг үзүүлэх ... ёсонд нийцэхгүй хэмээн санаж түүний [Фүнай] газраас хоёр хүнийг авахаар бичиг явуулав.”

хэмээн сонсгон айлтгажээ.

Хилийн хэргийг хэрхэн шийтгэх тухай 1689 оны Нерчүүгийн гэрээнд хил давж гөрөөчлөн хулгуусан байваас тус тусын газар орны харъяат түшмэд шүүх, бүлэглэн хил давж дээрэмдвэл цаазаар авахаар тогтоож, “нэг хэдэн хүн эндэн явсан ч хоёр улс найрамдуугаар аж төрж, байлдах дайлахыг үүсгэхгүй болсугай.” хэмээн заажээ⁷. Хожим нь Буурын гэрээнд зэвсэг агсаж хил давж явбал “зохихыг үзэж ял хиймүй” гээд хэн яаж шүүж, ямар ял оноохыг тодорхой тогтоогоогүй байна⁸.

⁴ М-1. Д-1. ХН-2916. Монгол нугалбар 30.

⁵ Оросын Улхун харуулын цэргүүд уг оны 7 сарын 17-нд Чингийн хилийг зөрчиж ан хийж яваад Чингийн харуулд баригдсан байна. Баригдсан Оросын хамниган чимчигэд Олхун харуулын Гиргули [Гэргүли] гэдэг хүн урьд өвөл Олхун харуулын цэргүүд оросын хамниган ардуудын хамт Чингийн Бэрх харуулын 30 морийг хулгууж хуваан авсан болохыг мэдүүлсэн байна. [М-1, Д-1, хн-2813, т.13]

⁶ М-1. Д-1. ХН-255. Т-142.

⁷ *Сборник договоров России и Китая* (Санктпетербург: Издание министерства иностранных дел, 1889). Манж эхээс эшлэв.

⁸ *Сборник договоров России и Китая* (Санктпетербург: Издание министерства иностранных дел, 1889). Манж эхээс ишлэв.

1727 оноос хойш Чингийн халх-Оросын хил дэх харъяат түшмэд буюу Түшээт хан, Түшээт хан аймгийн туслагч жанжин нар хилийн хэргийг “төгсгөн” хэлэлцэж шийтгэдэг байсан билээ. Түшээт хан нараас томилсон халхын түшмэд Оросын хилийн хэргийг шийтгэгчтэй шийдэгдээгүй хэргийг төгсгөн хэлэлцэхээр тодорхой хугацаа товлон тогтоогоод, гарсан хэргийг шүүн хэлэлцэж байв. Гэвч 1727 оны гэрээнд заагаагүй “хэрэг төгсгөн хэлэлцэх” явдал үр дүнтэй биш байжээ. Тухайлбал Хязгаар дахиныг тогтоогч зүүн этгээдийн туслагч жанжин Цэнгүнжав, Хүрээний сайд Хутүрингаад бичсэн захиандаа,

“[товчлов] ... neneme oros-i ergi baita-be içihiyame bihe kalkai han wang sai fonde tegusken-i jergi baita-be çeni takūraha urse majige an-be bahakū yaya temen-i içihiyahai majige šašun akū gese donjimbihe, amala içihiyaha urse baita-be gisurembi sere anggala, beyei tere ilire-çi aname hūwaliyame mutehekū çun çun-i fakçame da hūwaliyaka doro-be elei efulere hançi oho-be jakan musei udhai saha bihe⁹.”

Урьд Оросын этгээдийн хэргийг шийтгэж асан Халхын хан, ван нарын үед төгсхөөний зэрэг хэргийг тэдний зарсан ард өчүүхэн ч хэвийг олохгүй аливааг тэмцэлээр шийтгэсээр өчүүхэн ч цаазгүй мэт сонсон бүлгээ. Хойно шийтгэсэн ард хэргийг хэлэлцмүй хэмээх байтугай биеэр суух зогсохоос дараалан найрамдан чадсангүй хэсэг хэсгээр сарнин уг найрамдуу ёсыг эвдэх нэн ойр болсоныг мөнөөхөн бид мэдсэн бүлгээ.”

хэмээн дурдаж байв¹⁰. Мөн Тэнгэрийн тэтгэсний 38 (1773) оны 12 сард Оросын хилийн хэрэг шийтгэгчээс зарлигаар зарсан Хүрээнд сууж хэрэг шийтгэгч сайд Санжайдоржид илгээсэн бичигтээ Орос улсаас Чингийн талд нийтдээ 52 удаа 29209 хүнийг шилжүүлэн өгсөнөө мэдэгдсэн ба үүнийг Чингийн тал 1727-1773 оны хооронд хүлээн авсан хүмүүсийн тоо гэж үзэж байжээ¹¹. Дээрх хугацааны ихэнх буюу 1765 он хүртэл Халхын хан, ван нар хилийн хэргийг шийтгэж байсан юм.

⁹ М-1. Д-1. ХН-264. Т 81.

¹⁰ Хутүрингаа, Кингүй, Цэдэндорж, Сандувдорж нар Хиагтад Оросын тусгайлан гаргасан сайд Хоропотовтой гэрээ хэлэлцэж байхад Цэнгүнжав хэд хэдэн захиа бичсэн юм. Дээрх захиа бол 1768 оны 7 сарын 15-ны өдрийн захиа болно.

¹¹ М-1. Д-1. ХН-342. Т 46-47.

Олхуны харуулын хэргийн үед дотроос томилсон сайд Хүрээнд тэргүүлэн хэрэг шийтгээд удаагүй байсныг тэмдэглэе. 1760-аад оноос Оросын хилийн хэрэг болон Жибзундамба хутагтын шавийн хэргийг биедээ төвлөрүүлж эхэлсэн Түшээт хан аймгийн туслагч жанжин Санжайдоржийн нууц худалдаа хийсэн нь илэрч, 1765 оны 10 сард тушаалаас огцорчээ. Түшээт хан аймгийн туслагч жанжин байсан Санжайдоржийн тушаалыг харчины засаг бэйс Хутүрингаад хамааруулж, Түшээт хан Цэдэндоржийг туслагч жанжинаар томилжээ. Хутүрингаагийн орлогч Фүнай, Цэдэндорж нар Олхуны харуулын хэргийг тухайн үед хилд байнга гарч байсан, хил давж гөрөөлсөн, мал хулгуусан хэрэгтэй нэгэн адил үзэж, дээр эшлэснээр шийдвэрлэж, Оросын талд бичиг явуулжээ. Энэ бол Хүрээн дэх дотроос томилогдсон сайд халх нарын адил Оросын хилийн хэрэг шийтгэгчтэй тохиролцон хэрэг шийтгэх гэсэн хэрэг юм.

Тэгтэл Тэнгэрийн тэтгэсэн хаанаас, “Фүнайн энэ шийтгэсэн нь нэн эндүүрчээ. Фүнай чухам уйлхайлан айж аймшиггүй шалтаг заан хэлсэн хэтэрхий. Энэ мэт хууль бас байна уу. Фүнайн ийнхүү шийтгэсэн нь огт үзэх газаргүй, буруу болжээ¹².” хэмээн донгодож тушаалаас огцруулав. Тэр хэрд Оросын хилийн хэрэг шийтгэгчээс Фүнайн явуулсан бичгийн ёсоор Чингийн харуулын хүнийг эгүүлэн хүргэж ирээд байв.

2. Олхуны харуулын хэрэг Орос-Чингийн харилцаа

Буурын гэрээнээс хойш 1767 он хүртэлх Орос-Чингийн харилцаанд маргаантай нэлээд асуудал үүсчээ. Тухайлбал, Орос-Чингийн гэрээний худалдааны тухай зүйл хэрэгжихгүй, Оросын тал гэрээг зөрчиж, худалдаачнаас гааль авч, хил орчмоор хашаа барьж¹³, Чин улсын босгуулыг шингээсэн хэрэг гарсан байна. Тийм учраас ТТ 28 (1763) онд Санжайдорж айлтгаж, Оросын худалдааг зогсоожээ.¹⁴ Харин Оросын тал 1756 оны 12 сар 1759 оны 6-7 сар, 1762 оны 5-6 сар, 1763 онд Чин улстай хэлэлцээр хийсэн боловч тохиролцож чадаагүй байна¹⁵.

Үүний зэрэгцээ Манжийн хааны хамгийн итгэлтэй хүн Санжайдорж зарлигийг зөрчин, Оростой худалдаа хийсэн хэрэг гарч удаагүй бөгөөд Чингийн тал уг хэрэгт Орос нарыг буруутган сэжиглэж байтал Орос тал хил зөрчиж, харуулаас хулгай хийснээр барахгүй, хууль зөрчсөн хүнээ авахын

¹² М-1. Д-1. ХН-255. т 142-143. Галдан туслагч энэ баримтаас зохиолдоо ашигласан байна.

¹³ М-1. Д-1. ХН-255. Т 154-157.

¹⁴ М-1. Д-1. ХН-264. 100.

¹⁵ Yanagisawa Akira. Some remarks on the “Addendum to the Treaty of Kiakhta” in 1768. The Memoirs of the Toyo Bunko, 63, 2005.

тулд Чингийн харуулаас хүн барьцаалж, солилцёё хэмээсэн нь нөхцөл байдлыг улам хүндрүүлжээ.

Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан “хэрвээ энэ хэргийг хашруулан шийтгэхгүй бол орос нар айхгүй”, “орос үүнээс нэн эрэмшиж дэмий гөрлөн явахад хүрнэ”¹⁶, гэж үзэв. Чингээд ТТ 32 (1767) оны 8 сарын 30-нд,

[товчлов] ... “te oros-i ulhūn karun-i urse udhai gelhun aqū musei ječen-be dabame dosifi dondob sebe jafafi ʔamahangge turgun umesi seyečuke ede udhai hafan čooḥa tučibufi šuwe oros-i hešen-de nikenefi čeni niyalma-be wakašame fonjiname musei niyalma-be gaiči ačambi. ere **gaire-de če aika weile-be alime gaime, musei niyalma-be amasi buči wajiha**, burakū oči udhdai oros karun-i urse-be hafur seme yooni jafafi weile arači umesi giyan ningge”¹⁷. “... Эдүгээ Оросын Олхун харуулын ард аймшиггүй манай хилийг давж Дондов нарыг бариад аваачсан нь маш сэжигтэй. Иймд даруй түшмэл цэрэг гаргаад шууд Оросын хилд тулж одоод тэдний хүнийг буруушаан асууж манай хүнийг авбаас зохимуй. Энэ авахад тэд хэрэв ялыг хүлээн авч манай хүнийг хойш өгвөөс барав. Өгөхгүй болбоос даруй Оросын ардыг бүрэн бариад ял хийвээс маш зүй нь.”

хэмээсэн зарлигаа үл өөрчлөн Оросын харуулыг барьж яллахаар тусгайлан хүн томилов.

Зүүнгарыг эзэлсний дараахан Халх дахь захиргаагаа бэхжүүлэхийн тулд Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан өөрийн итгэлт хүн Санжайдоржийг Хүрээнд илгээсэн билээ. Бээжинд өссөн Санжайдорж ТТ 18 (1753) Халхад ирж, Тэнгэрийн тэтгэсний 22 (1757) оны эхээр Хүрээнд суугаад нэгхэн жилийн дотор Түшээт хан Ямпилдорж¹⁸, Түшээт хан аймгийн туслагч жанжины хэбэй Лимпилдорж нарыг зайлуулж, Оросын хэрэг болон Жибзундамбын их шавийн хэргийг хариуцан шийтгэх болжээ¹⁹. Санжайдоржийг Тэнгэрийн тэтгэсний 30 (1765) оны 10-р сард Оростой нууц худалдаа хийсэн учир тушаалаас байлгаж оронд

¹⁶ М-1. Д-1. ХН-255. т 146.

¹⁷ М-1. Д-1. ХН-255. т 142.

¹⁸ Түшээт хан Ванжилдоржийн ахмад хөвгүүн. Тэнгэрийн Тэтгэсний 11(1733) он түшээт хан залгамжилж 23(1758) он үгүй болжээ.

¹⁹ Ока Хироки. Цэнгүнжав ба Санзайдорж. 2008 оны 3 сарын 17-нд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнд илтгэсэн семинарын илтгэл.

нь ГМТЗЯЯ-ны жигүүрийн сайд Харчины засаг бэйс Хутүрингааг томилохдоо Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан мөн оны 11 сарын 22-нд,

“[товчлов] ... hüturingge se kuren-i baita-be içihiyara-de eiten, oros-i jeçen-i ergi ambakan baita-be hüturingga udhai dalafi içihiyakini aisilara jiyanggiyün-i doron-be an-i çedendorji-de afabufi imbe hüturingga sebe dahame taçime baita içihiyakini. hüturingga eiten baita wesimbure, bidhe yabubure-de udhai aisilara jiyanggiyün-i doron-be gaifi baitalakini²⁰.

“...Хутүрингаа нар Хүрээний хэргийг шийтгэхэд аливаа Оросын хилийн этгээдийн ихээхэн хэргийг Хутүрингаа даруй тэргүүлэн шийтгэтүгэй. Туслагч жанжины тамгыг хэвээр Цэдэндоржид тушаагаад түүнийг Хутүрингаа нарыг даган сургаж хэрэг шийтгүүлтүгэй. Хутүрингаа аливаа хэрэг айлтгах, бичиг явуулахад даруй туслагч жанжины тамгыг авч хэрэглэтүгэй”.

хэмээн тушаажээ. Хутүрингаа Хүрээнд хэрэг шийтгэхдээ Түшээт хан аймгийн туслагч жанжины тамгыг авч хэрэглэн байв. Энэ үед Түшээт хан Цэдэндорж тус аймгийн туслагч жанжин байсан авч Чингийн төр түүнд итгэхгүй байсан аж²¹. Илүү тодорхойгоор бол энэ үед Санжайдорж туслагч жанжины оронд Түшээт хан Цэдэндоржийг туслагч жанжины тушаалд томилсон атал дотроос томилогдсон сайдыг тэргүүлэн хэрэг шийтгэх эрхтэй болгожээ. Сонирхолтой нь шинээр бий болсон тэргүүлэн хэрэг шийтгэгч сайд хэрэг шийтгэхдээ туслагч жанжины тамгыг авч хэрэглэж байжээ.

Олхуны харуулын хэрэг гарснаар Чин улсад Оросын харуулын хүнийг барьж ял хэлэлцэх, Оростой харилцах зэрэг хэргийг бүтээж чадах хүн хэрэгтэй болжээ. Хүрээнд сайд байсан боловч хэрэг шийтгэж чадах хүн шаардлагатай болсон үед Санжайдорж ял хүлээсэн, Хүрээнд туслан хэрэг шийтгэж байсан Фүнай тушаалаас огцорсон, Цэдэндорж бол итгэлгүй, Хутүрингаа хэрэг шийтгэж болохгүй байв. Бас Чин улс Орост огт сэрэгдүүлэхгүй байхын тулд харуулын хэрэг болон Фүнайг огцруулсан, Хүрээнд цэрэг сулгасан, өртөө зузаатгасан, Оросын Олхуны харуулыг бариулахаар цэрэг илгээсэн зэрэг Хүрээн дэх хэргийг чандлан нууцлаж байв.

Олхуны харуулын хэргээс шалтгаалан хоёр асуудал үүсээд байв. Нэгдүгээрт, Хүрээнд дэх сайд нар Оростой холбогдсон хэргийг шийтгэж чадахгүй, хоёрдугаарт, тиймээс хэн, ямар эрхтэйгээр Хүрээнд байж

²⁰ М-1. Д-1. ХН-240. Т 2-3.

²¹ Зүүлт 19.

Санжайдоржийн үед төвлөрүүлсэн эрхийг баталгаажуулан, Оростой холбогдсон хэрэгт оролцохыг зайлшгүй шийдвэрлэх хэрэгтэй болсон байна.

Хутурингаа, Фүнай нараар хэрэг шийтгүүлэхгүй байхаар шийдсэн Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан Улиастайн жанжин засаг хошой чин ван Цэнгүнжавд,

“[товчлов] ... muse čeni karun-i ursebe jafafi gajifi weile arara-de oros-i bači eiči lehome gaire. ishunde bidhe yabubume ičihiyarade emu baita dulembuhe ambakan niyalma biči, eiten-de tusa bime aika emu ambakan baita, geli jiyanggiyūn, ne uliyasutai-de inu asuru baita akū, ini beye tubade geneči ačara-be tuwame karun-i hiyasa-be udu gaifi hūturingga-i tubade genefi karun tebume, oros-i muru-be tuwame baita ičihiyakini. ere teme baita ičihiyara-de oros-de sereburakū obume eiten oros-de an-i jergi yabubure baita-be an-i hūturingga-i gebu-be tučibume ... sindafi yabubukini, aika ambakan oyonggo baita bihe manggi čenggunjab jiyanggiyūn kai. udhai ini beye ječen hešen-be baičame genehede, ere baita-be učaraha seme oros-de ulhibufi tubade tefi, ambalinggū-be tuwabume kafur seme ičihiyakini,... ini beye udhai kuren-de genekini, ubai hesei takūraha amban-i doron benebufi čenggunjab baitalakini, čenggunjab udu biya tefi baita [1 үг баларсан]... amasi geneči doron-be hūturingga-de afabukini²².”

Орос Олхуны харуулын ард манай хилийг даван орж манай харуулын хуяг Дондов нарыг бариад аваачив ... Энэ нэгэн хэрэг Орос чухам биднийг тэнсэлхийлэн явахыг мөн болзвоос болохгүй. Эдүгээ хамтаар тэргүүлэн бичгийн дэслэн уншигч сайд Игтамбүү нарыг гаргаж манай харуулын хүнийг барьж авч явсан Оросын харуулын ардыг бариулхаар илгээв. Бид тэдний харуулын ардыг барьж авч ирээд ял хийхэд Оросын газраас эсвээс нэхэн авах, харилцан бичиг явуулан шийтгэхэд **нэгэн хэрэг үзсэн ихээхэн хүн** байваас аливаад тустай бөгөөд хэрэв нэгэн ихээхэн хэрэг байваас нэр алдарт мөн сайн. Эдүгээ Хутурингаа ерөөс [хэрэг] өнгөрүүлсэнгүй, Фүнай огт болохгүй. Тэндэхийн харуулын тайж нар мөн цөм хэрэггүй. **Цэнгүнжав хэрэг өнгөрүүлсэн бөгөөд бас жанжин**. Эдүгээ Улиастайд мөн үлэмж хэрэггүй. Түүний бие тэнд [хүрээнд] одвоос зохихыг үзэн харуулын хиа нар хэдийг авч Хутурингаагийн тэнд одоод

²² М-1. Д-1. ХН-257. Т 5-7.

харуулд сууж Оросын төлөвийг үзэн хэрэг шийтгэтүгэй. Энэ сууж хэрэг шийтгэхэд Орос нарт сэрэгдүүлэхгүй болгон аливаа орост энгийн учир илгээх хэргийг хэвээр Хутүрингаагийн нэрийг тавьж явуултугай. Хэрэв ихээхэн чухал хэрэг байваас Цэнгүнжав жанжин болой. Даруй түүний бие хил хэлхээг байцаан одоход энэ хэргийг учрав хэмээн Орост ухуулж тэнд сууж ихэмсэгийг үзүүлэн нэвтэрүүлэн шийтгэтүгэй. ... Түүний бие даруй Хүрээнд одтугай. Эндээс зарлигаар зарсан сайдын **тамга хүргүүлж Цэнгүнжав хэрэглэтүгэй.** Цэнгүнжав хэдэн сар сууж хэрэг барж **хойш одвоос тамгыг Хутүрингаад тушаатугай.**"

хэмээн Хүрээнд байж, хэрэг шийтгэх зарлиг буулгав.

Хязгаар дахиныг тогтоох зүүн этгээдийн туслагч жанжин Цэнгүнжав бол Оросын гүн Сава Владиславич Ракитины хамт 1727 оны Буурын гэрээгээр хил хуваан тогтоосон эфү Цэрэнгийн ахмад хөвгүүн, туршлагатай, Хязгаар дахиныг тогтоогч зүүн этгээдийн туслагч жанжины тушаалд хоёр ч удаа томилогдож байсан, тухайн үед Халхад хамгийн өндөр тушаалтай хүн байв. Түүний тушаал бол хязгаарын хэргийг захирахын дээр Халхын бүх цэргийг ерөнхийлөн захирч, харуул, өртөөг хамаардаг байв. Тийм учраас, Цэнгүнжав бол Хүрээнд байж Оросын хилийн хэргийг шийдвэрлэх, чухал үед Оростой харилцах хэрэгт хамгийн тохиромжтой хүн гэж Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан үзсэн байна.

Цэнгүнжав бээр Хүрээнд суухтай холбогдуулан түүнд "Зарлигаар зарсан сайдын тамга" олгов. Цэнгүнжавын гол үүрэг нь Орост шахалт үзүүлж, Олхуны харуулын хэргийг амжилттай шийдвэрлэх явдал байв.

Чингийн тал Улиастайн жанжин Цэнгүнжав, "Хүрээний хэрэгт боловсорсон" Хутүрингаа²³, Фүнайн оронд томилогдсон Кингүй, Түшээт хан бөгөөд харъяат аймгийн туслагч жанжин Цэдэндорж, Хүрээнд зангийн хувьд зүтгэх болсон Фүнай²⁴, тусгайлан томилсон Дотоод яамны бичгийн дэслэн

²³ Хутүрингаа 8 сарын 20-нд хааныг үдээд, явсаар Бор хот, Долон нуураар дамжин улаа туранхай учир алгуурдаж 9 сарын 25-нд Хүрээнд хүрч иржээ. [М-1. Д-1. ХН-255. Т-181.] Халхын ноёд Хүрээн дэхь сайд Номхоныг заалдах үед Хутүрингаа уг хэргийг шалгахаар томилогдож байв. 1765 онд Санжайдорж нууц худалдаа хийхэд мөн Хутүрингааг томилон шалгуулжээ. Хутүрингаа ийнхүү хоёр удаа Халхад гарсан хэргийг шалгаж байсан нь түүнийг туршлагатай хэмээн үзэх үндэс болсон бололтой. Хожим тэр бээр Улиастай дахь Хязгаар дахиныг тогтоогч зүүн этгээдийн туслагч жанжин болсон билээ. [М-1. Д-1. ХН-2983. Нуга 4.]

²⁴ Фүнай шууд цэрэг авч Оросын харуулыг барилгүй, урьдаар майороос асууж бичиг явуулсан учир Тэнгэрийн Тэтгэсэн хаан түүнийг зэмлэж "Фүнай энэ шийтгэсэн нь бас эндүүрчээ. Фүнай

уншигч сайд, гарын дарга Игтамбүү нарыг 9 сарын 18-аас 9 сарын 29 хүртэл 11 хоногийн дотор Хүрээнд цуглуулжээ. Чингээд юуны өмнө “даруй Оросын Үлхуны харуулын ардыг бүрэн барьж авч иртүгэй”²⁵ хэмээсэн зарлигийн дагуу Цэнгүнжав Фүнай, Цэдэндорж, Игтамбүү нар хэлэлцэн гүн Гэлэгвампилын хошууг дайран явж, Олхуны харуулыг сахих бэйс Ядамжавын нэг зуун цэргээс авч Орос нарыг барьж, гүн Гэлэгвампилын хошууны цэргээр сахиулан Хүрээнд хүргэе хэмээн шийджээ. Игтамбүү нар “9 сарын 21-ний өглөө эрт мордож”²⁶, мөн сарын 28-нд Өнөрт хэмээх газарт байсан харуулыг сэргийлэн суух бэйс Ядамжавын цэргээс жаран цэрэг авч, Онон голын адагаар голын цаад хөвөөнд суусан Оросын Олхуны харуулын занги Үдүмал, хамниган Түсилгэ, Тана, Түвшин, Тэйенгэ, Юмбү, Тэбалт, Жангитал, Боочагад, Баатар, Максин, орос Иван нарын нийт 12 хүнийг барьж 23 морь, нэг тэмээ, 5 буу, 3 нум, 5 илдийн хамт Хүрээнд хүргэж, 20 цэргийг үлдээж харуул орчмын газрыг сэргийлүүлжээ²⁷. Игтамбүү²⁸ баригдсан хүмүүсийг “нарийвчлан байцаах заавар”²⁹-ийн дагуу яаралтай байцааж, Цэргийн тухайн сайд нарт өргөн мэдэгдээд, даруй Бээжинд буцжээ.³⁰

Үүний зэрэгцээ 9 сарын 23-нд Оросын хилийн хэргийг шийтгэгчийн Оросын хязгаарт төөрч орсон Чингийн харуулын Дондов Үржин хоёрыг Фүнайн явуулсан бичгийн ёсоор эгүүлэн өгсөн тул, орос Тагабчи, Калмаг бас Гэргүлийг өгнө үү хэмээх хүсэлтийн хариуд Чингин тал хүн барьцаалж “гөрлөн үг” хэлэв хэмээн үзэж буйгаа илэрхийлээд,

чухам уйлхайлан айж аймшиггүй ийнхүү шийтгэхгүй шалтаг заан хэлсэн хэтэрхий. Энэ мэт хууль бас байна уу. Фүнайн ийнхүү шийтгэсэн нь огт үзэх газаргүй буруу болжээ.” [М-1. Д-1. ХН-255. т 142-143.] хэмээж нийслэлд хүргүүлж ял хэлэлцүүлэхээр шийтгэсэн боловч Цэнгүнжав “Хутүрингаа нар хүрч ирээгүй, уулзуулан тушаах хэрэг буй тул түр байлгаж уулзуулан тушаах зэрэг хэргийг барсан хойно хойш одвоос тустайг боолууд зөвлөлдөж түр хүлээлгэв. Хутүрингаа ирсэн хойно Фүнай даруй одтугай” [М-1. Д-1. ХН-255. т-151.] хэмээн 9 сарын 21-нд айлтгаад Фүнайг 9 сарын 26 -нд явуулжээ. Гэтэл 9 сарын 27-нд “Оросын газраас манай хоёр хүнийг хүргэж ирсэн хойно Фүнай огт гөрөөчнийг хойш өгсөнгүй мөнхүү миний зарлигийг гуйн шийтгэсэн нь өөрийн ялыг мэджээ. Фүнайг хүрээнд байлгаж жил удсан тэндэхийн хэрэг харин боловсорчээ. Тэр жигүүрийн сайд болохгүй боловч зангийн хувьд явуулбаас мөнхүү болмуй. Хишиг хүртээж Гадаад мужийг засах яамны түшмэл болгоод хүрээнд зангийн хувьд явуултугай. Түүний жигүүрийн сайдын оронд Кингүйг тавь” [М-1. Д-1. ХН-255. Т 160.] хэмээсэн зарлиг ирсэн тул дуудуулж Фүнай 10 сарын 3-нд Хүрээнд эгэн иржээ.

²⁵ М-1. Д-1. ХН-255. т.143-144.

²⁶ М-1. Д-1. ХН-255. т-150.

²⁷ М-1. Д-1. ХН-255. Т 192-196.

²⁸ Оросын Үлхуны харуулыг барьсаны дараа Игтамбүүг шагнаж Хөвөөт улааны Монгол хошууны дотоод яамны бичгийн дэслэн уншигч сайдын тушаалаас дотоод яамны жигүүрийн бичгийн дарга тавьж ёслолын яамны жигүүрийн сайдын тушаалыг хавсаргажээ. [М-1. Д-1. ХН-255. Т 199.]

²⁹ М-1. Д-1. ХН-255. Т 163-164.

³⁰ М-1. Д-1. ХН-255. Т-204.

“...[ТОВЧЛОВ] **be te girguli-be burakū sere angyla suweni turgun akū meni ječen-de dosifi urjan dondub-be jafaha niyalma hono jafafi weile arambikai** suweni girguli čisui meni ječen-i dolo dosifi hūlhame gurguše yabuha-de be jafaha girguli-inu alime yaiha, **imbe adarame weile arači ačara-be si sa, aika kemuni sindame anatame balai laidame gisureči, inu suweni ere gese dere-be gūnirakū niyalmai baru fulu gisurere ba akū, suweni girguli-be udhai fafun-i gamambi ...** [ТОВЧЛОВ] **si damu meni ječen-de dosifi, balai niyalma-be jafaha ursebe adarame waka weile alime, jooligan gaifi, kemuni meni jarguči-i emgi ačafi, tuwame weile arara babe hūdun amasi bidhe benjikini**³¹.”

“Бид эдүгээ гөрөөчийг өгөхгүй гэх байтугай танай учиргүй манай хязгаарт орж Үржан, Дондовыг барьсан хүнийг харин бариад ял хийх болой. Танай гөрөөч дураар манай хязгаарт орж хулгуун гөрөөлөн явсанд бид барьсан гөрөөчийг мөн хүлээн авав. Түүнийг хэрхэн ял хийвээс зохихыг чи мэд. Хэрэв мөнхүү тавьж түлхэлцэн дэмий гөрлөн хэлвээс мөн танай энэ мэт нүүрийг санахгүй хүний зүг илүү хэлэлцэх явдалгүй. Танай гөрөөчийг даруй цаазаар авмуй. Чи гагцхүү манай хязгаарт орж дэмий хүнийг барьсан ардыг **хэрхэн буруу хэрэг хүлээж, золио аваад мөнхүү манай заргачийн хамт нийлэн шүүж ял хийх явдлыг хурдан хойш бичиг хүргэж иртүгэй.**”

хэмээн Хутурингаагийн нэрээр шаарджээ. Чингийн тал хил давсан ялт хүнийг хэзээ, хэрхэн шийтгэхийг Оросын талаас санал авахыг хичээхдээ Орос нар худалдааг үргэлжүүлэх сонирхолтойг мэдэж байжээ. Тийм учраас худалдаа зогсоосны дээр Олхуны харуулын баригдсан хүмүүсээр шахалт үзүүлж, тодорхой тов тогтоон хилийн хэрэг болон хоёр улсын хоорондох маргаантай асуудлыг хэлэлцэж, хилийн хэргийг шийтгэх тодорхой дүрэм тогтоон тохиролцохыг шаардаж эхэлсэн байна. Гэхдээ эхлээд Хүрээн дэх сайд Хутурингаагийн нэрээр шаардлага тавьж, Цэнгүнжав Хүрээнд байгааг нууцласаар байв.

Хутурингаагийн нэрээр Оросын талд Чингийн цэрэг Оросын Олхуны харуулыг барьсаныг сонсгоод,

³¹ М-1. Д-1. ХН-255. Т-149. Доогуур нь зурсан хэсэг нь Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан уг бичгийг үзэхдээ мөрийн эхэнд юм уу, дунд улаан бийрээр онцлон цохсон хэсэг болно.

“meni ječen-de dosifi niyalma jafahangge, turgun ubiyada, weile ararakū dalbade arahangge oči ojurakū turgun, tudtu seme be suweni niyalma-be jafafi udhai wara kooli akū /+inu bi|=bai| ujire kooli akū ere jergi urse-be adarame weile arara, jooligan gaire babe sini togtobuha manggi, mende amasi bidhe benji.”

“Манай хилд орж хүн барьсан нь, учир шоодвортой. Ял хийхгүй болбоос болохгүй учир тийнхүү бид танай хүнийг бариад даруй алах хуульгүй мөн тэжээх хуульгүй. Энэ зэрэг ардыг хэрхэн ял хийх, золио авах явдлыг чиний тогтоосон хойно бидэнд хойш бичиг хүргэ.”³²

хэмээн 10 сарын 11-нд, бүлэглэн зэвсэг агсаж хилд орж хүн барьцаалсан албаны хүнийг ямар ялаар яллахыг тодорхой тогтоогүй байгааг онцлон мэдэгджээ. Үүний хамтаар Цэнгүнжавын нэрээр Оросын талд уг хэргийг завсарын газарт нийлж шүүн хэлэлцэх санал тавьсанд Оросын хилийн хэргийг шийтгэгч Цэнгүнжавыг Хүрээний хэрэгт хамааралгүй бөгөөд түүний газраас мэдэгдээгүй, түүнийг хэрэгт дураараа оролцож байна гэсэн хариу өгчээ.

Үүний хариуд Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан Цэнгүнжав хязгаарын аливаа хэргийг бүгд захирдагийг онцлон,

“[товчлов] ... si [Оросын майор] mimbe, balai baita daha seči ombio. bi oči, ječen-be toktobure jiyanggiyūn, yaya ječen ergi baita gemu mini kadalarangge, teisulehe-be tuwame gemu ičihiyači ačambi...[товчлов] toktobuha-be jurčehe seči, suweni oros neneme deribuhe dabala, meni beise aika turgun akū-de suweni niyalma-be jafahakū, ... urunakū juwe ergiči niyalma tučibufi ačafi beideki seči, inu ombi. be inu niyalma tučibufi uhei ačafi beidebumbi”³³.

“Чи намайг дэмий хэрэгт оролцсон хэмээвээс болмуй юу. Би болбоос хязгаарыг тогтоогч жанжин, аливаа хилийн хэргийг цөм миний захирсан нь, тушаалдсаныг үзэж цөм шийтгэвээс зохимуй. Тогтоосныг зөрчсөн хэмээвээс танай Орос урьд үүсгэсэн, хэтэрхий. Манай бэйс учиргүй танай хүнийг барьсангүй. Эрхгүй хоёр этгээдээс хүн гаргаж бүгд нийлэн шүүмүй.”

³² М-1. Д-1. ХН-255. Т 189-190.

³³ М-1. Д-1. ХН-255. Т 247-249.

хэмээсэн бичгийг Цэнгүнжавын нэрийн өмнөөс илгээхийг тушаав. Мөн Цэргийн тухайн сайд нар дээрх бичигт Оросын занги Үдүмалын өчигийг оруулан бичвэл “тэд хэлэх үг олохгүй бөгөөд хойно өөр явуулах хэлэлцэхийг мөн эрүүлэхгүй”³⁴ хэмээн айлтгаснаар Оросын занги Үдүмалын,

“[точвлов]... meni karun-i kadalara oros saldad danila-i gisun, meni girguli-i jafabuha bičibe, gūniči goro genehekū muse čeni niyalma-be jafafi girguli-be hūlašafi gajiki seme bulo sebe takūrafi dondob urjan-be jafahangge yargiyan seme alambikai”³⁵.”

“Манай харуулын захирагч орос цэрэг Данилын үг манай гөрөөчийг барьсан боловч санаваас хол авч одсонгүй. Бид тэдний хүнийг бариад гөрөөчийг арилжин авсугай хэмээн Било хэмээхийг зарж Дондов Үржанг барьсан нь үнэн хэмээн хэлмүй.”

хэмээн өчсөнийг уг бичигт баримт болгон оруулж, хилийн ойр тойрон суусан ард дээр доорыг мэдэхгүй, энэ мэт явсаар байвал хоёр улсын найрамдалтай ёс эвдэрч, завсарын хэрэг дэгдвэл яах вэ? хэмээн мэдэгдэв. Энэ нь Чин-Оросын хооронд 1689, 1727 онуудад гэрээ байгуулж, хилийн ард хэрэг будлиан үүсгэсэн ч хоёр улс найрамдалтай оршиж, байлдах дайлахад хүрэхгүй болгосугай хэмээсэн өмнөх гэрээг сануулж буй хэрэг юм. Өөрөөр хэлбэл Оросууд Халхын хан, ван, ноёдтой худалдаа хийх, төгсхөөний зэрэг хэргийг халх нарын адил тухай тухайд нь хэлэлцэх гэхчилэн Халхтай язгуурын ёсоор харилцаад байвал хоёр улсын найрамдалд харштай завсарын хэрэг тасрахгүй учраас шинэ нөхцөлд тохируулан 11 зүйлийн гэрээгээ шинэчлэх шаардлагатай байгааг дахин давтжээ. Үүний өмнөхөн Оросын тал Цэнгүнжавд,

“[товчлов]... бид урьд хуучин Түшээт ханы үед арван нэгэн зүйлээс гадна явдаггүй сайхан явдаг билээ. Хойно Фүдэ амбан ирээд нааш цааш худал хуурам хов үг олон хэлээд түүнээс хойш хэрэг бүр эвдэрч ийм олон болов. Худалдааны учир нь болбоос гувчуур их болов гэгч бид танай улсаас авах нь бус, өөрийн улсаас яаж ававч бидний дур биш үү. Эдүгээ худалдаа хийлгэе гэвч танай бараа харьсан боловч миний бараа бэлхэн байгаа”³⁶

³⁴ М-1. Д-1. ХН-255. Т 205.

³⁵ М-1. Д-1. ХН-255. Т 206-207.

³⁶ М-1. Д-1. ХН-255. Т 241-244.

хэмээн Түшээт ханы үеийг дурсаж, худалдаа хийхэд бэлэн байгаагаа илэрхийлж байсан юм.

Оросын тал Дондов, Уржан нарыг Чингийн талд эгүүлэн өгсөн учраас баригдсан харуулын хүмүүсээ мөн адил эгүүлэн авахаар удаа дараа нэхэж байв. Игтамбүү нар Орос Олхуны харуулыг довтолсоны дараахан оросын тал ял, гэмтэй хүмүүсийг барьж өгөх, цаазаар авахыг шаардаж байв. Харин өмнө өгүүлсэн бичгийг хүлээн аваад оросын харуул санаатайгаар хил зөрчиж, хэрэг өдүүлж, майортоо худал хэлсэн болон Чин улс цэрэг илгээж харуулыг довтолсныг мэджээ. Чингээд хариу Цэнгүнжавд,

“Та эдүгээ илгээсэн бичигт би гэгч хязгаар дахиныг тогтоогч жанжин аливаа зах хязгаар этгээдийн хэргийг цөм миний захирсаны тул тохиолдсоныг үзэж цөм шийтгэвээс зохимуй хэмээсний учир, манай газраас үүний урьд мэдсэнгүй тул миний санаанд гагцхүү энэ шүүлгэнд сайдыг гаргаж тогтоовоос танай [Цэнгүнжавын газар буюу Улиастай] газраас зохимуй. Бэйсийн газраас биш³⁷.”

хэмээн буулт хийжээ. Олхуны харуулын хэргийн явцад Оросын тал Москвагаас хилийн хэргийг таацуулан шийтгэх тусгай сайд томилон оролцуулсан нь өндөр тушаалтай Цэнгүнжав хилийн хэрэг хэлэлцэх тов тогтоохыг удаа дараа шаардсанаас болсон бололтой. Хэлэлцээрийн тов тогтоосноор хоёр улсын хооронд харуул хил зөрчсөн, сайд нууц худалдаа хийсэн, төгсхөөний зэрэг найрамдалд харшлах завсарын хэрэг зэргийг хэлэлцэх боломжтой болов. Тийнхүү Цэнгүнжав үүргээ биелүүлсэн учраас хэрэв Орос нар хэрэг дэгдээвэл хэрхэхийг сэргийлэн бодож айлтгаад даруй буцахыг тушаав³⁸. Цэнгүнжав болон Хүрээн дэх сайд нар хэлэлцээд Ховдын хуубийн сайдын газарт мэдэгдэн өөр өөрийн ардыг чандлан захирч сэргийлэх бөгөөд Орос нар хүч, цэрэг хэрэглэвэл Жибзундамба хутагтыг дотогш шилжүүлбэ хэмээн айлтгажээ.³⁹ Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан хутагтыг дотогш шилжүүлэх саналыг сайшаасангүй.

Цэнгүнжав 11 сарын 19-нд Улиастайд буцахдаа “Зарлигаар зарсан сайдын тамга”-ыг Хутүрингаад шилжүүлэн өгөв. Мөн Хүрээнд “Түшээт хан аймгаас

³⁷ М-1. Д-1. ХН-255. Т 274-277.

³⁸ М-1. Д-1. ХН-255. Т 250-251.

³⁹ М-1. Д-1. ХН-255. Т 263-266.

112, Цэцэн хан аймгаас 88 цэрэг”⁴⁰ суулган, “дөрвөн аймгаас Хүрээнд хүртэл суулгасан халхын арван дөрвөн өртөөнд тус бүр 12 хүн, 48 морь”⁴¹ нэмж алба хаалгаж, шавьд да лам тавих зэрэг хэргийг айлтган тогтоосон юм. Энэ тухай дараа тусгайлан авч үзнэ.

3. Хүрээнд дэх “Дотроос томилогдсон сайд”

Японы судлаач Ока Хироки тухайн үед Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан Санжайдоржоор дамжуулан халхын ноёдын доторх Манжийн төрд сөргөлдөх хүчнийг зайлуулахыг зорьж, Халхад бодлогоо алхам алхамаар хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж байсан гэж үзжээ. Халх нар Санжайдоржид туслуулахаар илгээсэн сайд Номхоныг заалдах, Санжайдоржийн хууль бус худалдаа хийснийг буруушаан айлтгах зэргээр эсэргүүцэж байсан билээ⁴². Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан яг сайд гээгүй, тусгайлан итгэл хүлээлгэсэн Санжайдорж Түшээт хан аймгийн туслагч жанжины тушаалаар Хүрээнд тусгайлан томилсон сайд мэт хэрэг шийтгэж байжээ. Санжайдоржийг Хүрээнд суулгаснаас огцоруулсан хүртэл үйл явдлыг харахад түүнийг томилохоос өмнө Халхад Ямпилдорж болон түүнээс өмнөх Түшээт хан нар, Түшээт хан аймгийн туслагч жанжины тушаалыг хамаарах юм уу зөвлөлдөж Хүрээнд хамгийн эрх нөлөөтэй байжээ. Харин дараа нь түшээт хан Цэдэндорж түшээт хан аймгийн туслагч жанжин болсон ч Хүрээнд Хутүрингаа, Фүнай зэрэг дотроос томилогдсон сайд нар байх болжээ. Нууц худалдаа болон Олхуны харуулын хэргийн явцад Санжайдоржийн биед төвлөрүүлсэн эрхийг Хүрээн дэх сайд болоод туслагч жанжин нарт хувааж, Цэнгүнжаваар дамжуулан хүрээн дэх манж сайд Хутүрингаад тамга олгосноор оросын хилийн хэргийг шийтгэх эрхийг сайдад шилжүүлсэн байна.

1770-аад онд халх нар 1762/63 оноос Хүрээнд манж сайд хэрэг шийтгэж эхэлсэн⁴³ гэж үзэх болсон ч дотроос томилогдсон сайд нар Халхад Санжайдорж шиг эрх, нөлөөтэй байсан эсэх нь эргэлзээтэй юм. Санжайдоржийн тушаалыг хамаарах болсон Харчины засаг бэйс Хутүрингаа нар Жибзундамба хутагтын шавийн хэрэгт хэр оролцож байсан тухай шавийн хэргээр бичсэн айлтгалдаа Цэнгүнжав,

⁴⁰ М-1. Д-1. ХН-255. Т 208-210.

⁴¹ М-1. Д-1. ХН-255. Т 214-217.

⁴² Ока Хироки. Цэнгүнжав ба Санжайдорж. 2008 оны 3 сарын 17-нд ШУА-ийн Түүхийн хүрээнд илтгэсэн семинарын илтгэл.

⁴³ М-1. Д-1. ХН-2943. Н 1.

“[Товчлов] ... damu kūtuku-i šabisa neneheči fusefi, labdu oho bime, kūtuku-be teni solifi an bahara unde ofi ... fejergi urse, an baharakū babe alarangge bisire-be beise hū sede fonjiči, ubai ursei gisurere, jai esei arbun muru-be tuwači, yargiyan-i udu adali bičiбе esei baitai da dube-be sarkū ofi gūnin isinaha akū sembi⁴⁴”.

“Тагцхүү хутагтын шавь нар урьдаас үржиж, үлэмж болсон бөгөөд хутагтыг сая залж хэв олоогүй тул ... доорд ард хэв олохгүй явдлыг хэлэх нь буйг **бэйс Ху** [Хутүрингаа] сайдаар **нараас асуувал энэ газрын ардын хэлэлцэх, жич үүний байдал төлвийг үзвээс үнэхээр хэд адил боловч эдний хэргийн эхэн эцсийг эс мэдэх тул санаа хүрсэнгүй хэмээмүй.**”

хэмээн айлтгаж байсан юм. Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан Хутүрингааг томилохдоо “би тусгайлан хүрээнд илгээж хэрэг шийтгүүлэх хүн” гэсэн ба Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан анх Номхоныг [сайдаар] түшээт хан аймгийн туслагч жанжин Санжайдоржид тулгуурлан Хүрээнд суулгажээ. Дараа нь Санжайдоржийн нууц худалдаа хийх хэргийг шалгуулахаар тусгайлан томилсон сайд Хутүрингаад Санжайдоржид төвлөрүүлсэн Хүрээн дэх эрхийг шилжүүлэхдээ Түшээт ханыг дахин туслагч жанжин болгож, сайдыг туслагч жанжины тамгаар хэрэг шийтгүүлжээ. Ингэснээр тэргүүлэн хэрэг шийтгэх сайд Хутүрингаа, туслан хэрэг шийтгэх сайд Фүнай, сурч хэрэг шийтгэх Түшээт хан, харъяат аймгийн туслагч жанжин Цэдэндорж нар Хүрээнд зөвлөлдөн хэрэг шийтгэх болсон байна. Тэгээд Олхуны харуулын хэргийн улмаас Хүрээнд ирсэн Цэнгүнжавд олгосон “Зарлигаар зарсан сайдын тамга”-ыг Хутүрингаад шилжүүлснээр Түшээт хан болон түшээт хан аймгийн туслагч жанжин нарт 1727 оноос Оросын хилийн хэргийг шийтгэж ирснийг болиулсан гэж ойлгож болно. Харин тэднийг сайд нартай зөвлөлдөж туслан хэрэг шийтгүүлж байхаар тогтоожээ. Ингэснээр Халх нар Оростой тусгаар мэт харилцах боломжгүй болжээ.

4. 1768 оны хэлэлцээр

Хүрээнд байсан сайд нар буюу Хутүрингаа, Кингүй, Цэдэндорж нар Олхуны харуулын 12 хүн болон Бээжинд хүргэж байцаалгасан Үржан, Дондов нарыг Хиагтад буцаан хүргэж цэргээр сахиулжээ. Мөн Орос нарын хамт хэд хэдэн удаа хэрэг хэлэлцэж байсан туршлагатай хэбэй гүн Сандувдоржийг Хиагтад одуулж, Орос нарт сэрэгдүүлэхгүй нууцаар Солинд туслуулахаар

⁴⁴ М-1. Д-1. ХН-255. Т 175.

бэлтгэжээ. Бас Чингийн талд баригдсан Оросын Олхуны харуулын хүмүүсийн өчигөөс гадна Оросын талд Дондов, Үржан нар баригдах үед хамт явсан Жамъяны өчгийг нотолгоо болгохоор зэхээд байв.

Оросын захын хэргийг шийтгэгч Чингийн талаас Хиагтын хэргийг хамаарсан Солиныг хэрэг хэлэлцүүлэхээр томилсныг мэдэнгүүт “миний зэрэг их учраас бага тушаалын түшмэлтэй хэлэлцэхгүй, бага тушаалын хүн томилно” гээд полковник зэрэгтэй хүнийг гаргажээ⁴⁵. Харуулын хэргийг ТТ 32 оны 11 сарын 24, 25-нд хэлэлцэнэ гэж товлосон авч дараа оны 3 сар хүртэл тодорхой шийдэлд хүрэлгүй сунжирсан учраас Хутүрингаа Оросын майорт Цэнгүнжавын нэрээр бичиг илгээж яаравчлуулъя хэмээн айлтгасан боловч түр хүлээе гэсэн байна. Гэтэл хэбэй гүн Сандувдорж Хиагтад нууцаар байгааг мэдсэн Оросын полковник хэлэлцээрийг орхиж буцав.

Харин ТТ 33(1768) оны 4 сард Хутүрингаа Оросын талаас “тодорхой нэгэн ихээхэн зэрэгтэй хүнийг комиссар болгон хязгаарын аливаа хэргийг таацуулан шийтгэхээр Цөх байшинд хүрч ирсэн”-ийг айлтгаад, Оросын комиссартай хэлэлцэн хязгаарын хэргийг шийтгэх сайд гаргахыг хүсчээ. Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан ТТ 33(1768) оны 4 сарын 27-нд,

“oros čeni ambakan niyalma tučibufi, ječen-i baita-be toktobume gisurere-be dahame suweni udhai oros-i komisar-i emgi ačafi ječen-i eiten baita-be toktobume ičihiyakini”⁴⁶.”

“Орос тэдний ихээхэн хүн гаргаж хилийн хэргийг тогтоон хэлэлцэх тул та нар даруй оросын комиссарын хамт хилийн аливаа хэргийг тогтоон хэлэлцтүгэй.”

хэмээн Хутүрингааг сайд болгон томилоод Оросын комиссар хэрэв түүнийг бага зэрэгтэй гэх ахул өөрийгөө “бид их эзний тодорхой гаргасан жинхэнэ хязгаарын хэргийг шийтгэгч сайд” хэмээгээд хэлэлцэхгүй аваас даруй буц хэмээн мэдэгдэхийг тушаав.

Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан Хутүрингаа нарт нэг ч зүйлд буулт хийлгүй доорх дарааллаар нарийн чанд хэлэлцэхийг тушаав. Үүнд:

1. Хашаа барьсан учир хайч явах зам тасарсан, Оросын сенат яамнаас ирүүлсэн бичигт Бүргүдэй уулыг Хэмхэрхий гэж нэрлээд Бүргүдэй уулын орой дахь овооны өндөрийг Бүргүдэй гэж нэрлэсэн нь зохисгүй бөгөөд шинэ тогтоосон Өөлдийн Сэв Бүгтүрмийн (sebi bukdurme) газарт барьсан хашааг эвдсэнийг дурдан хэлэлцэх

⁴⁵ М-1. Д-1. ХН-264. Т 1.

⁴⁶ М-1. Д-1. ХН-267. Т 42-44.

2. Хэрэв тэд дурдвал худалдааны хэргийг хэлэлцэх ба гааль авсанаас ашиг олохгүй болсны дээр Оросын хүн уруу татан хулгуун худалдаалсан тул Чин улс хулгуун худалдаалсан хүнийг хүндээр яллаад дураараа худалдаалахыг чандлан цаазласан учраас Орос улс мөн адилаар ял хэлэлцэж дураар худалдаалахыг цаазлаваас зохихыг мэдэгдээд хашаа авбал хаанд уламжлан айлтгана гэж мэдэгд
3. Төгсхөөний хэрэг ба харуулын хүнийг барьсан хэргийг хэлэлц хэмээжээ.⁴⁷

Хутүрингаа нар дээрх зарлигийн дагуу хүрээнээс мордсон ба түүний өмнөхөн Хязгаар дахиныг тогтоогч зүүн этгээдийн туслагч жанжин Цэнгүнжавын худалдаа нээхгүй бол Халхын хилд нууц худалдаа зогсохгүй хэмээсэн захидлыг хүлээн аваад 5 сарын 28-нд Хүрээнээс морджээ. Хиагтад Хутүрингаа, Кингүй, Цэдэндорж, Сандувдорж нар 6 сарын 10-ы өдрөөс эхлэн Москвагаас ирсэн сайд комиссар Хоропотовтой хэлэлцэж эхэлжээ. Оросын тал,

“*emu hačin ni ishun aniya gemun hečen-de hūдай meyen-be unggiki sembi. emu hačin ere emu mudan hūдай meyen, jai erei amala yabubure hūдай meyen suweni bade dosika manggi, gemun hečen-i dolo čihanggai hūдашаbureči tulgiyen, čeni jugūn gaime gemun hečen-de isinara ajige hoton hečen-de inu hūдашаbuki. emu hačin ne gemun hečin-de bisire meni sewenčanik*⁴⁸ *nomun hūlara niyalma-be halaki sembi. iče niyalma-be hūдай meyen-de sasa unggire-be dahame, inu sanad yamun-i bidhe baiburakū, udhai mini gisun-be gaime yabuki emu hačin gemun hečen-de bisire niyalma-de kunesun benebuki sembi. suweni hūдай niyalma-be meni furdehe-i jergi jaka-be kiyaktu-de hūда salibufi, menggun-be meni niyalma-de bureči tulgiyen ereči julesi inu songkolome yabubuki. emu hačin, bidhe jasigan-be amasi julesi ulame benebume hafambuki*⁴⁹.”

“Нэгэн зүйл, хойт жил нийслэл хотод худалдааны анги илгээсүгэй хэмээмүй. Нэгэн зүйл, энэ нэгэн удаагийн худалдааны анги, жич үүнээс хойш явах худалдааны анги танай газарт орсон хойно нийслэл хотын дотор дураар худалдаалуулахаас гадна, тэдний зам авч нийслэл хотод хүрэх бага хот хотод мөн худалдаалуулсугай. Нэгэн зүйл, эдүгээ

⁴⁷ М-1. Д-1. ХН-267. Т 38-41.

⁴⁸ Севешеник-лам

⁴⁹ М-1. Д-1. ХН-267. Т 69.

нийслэл хотод манай лам ном унших хүнийг халсугай хэмээмүй. Шинэ хүнийг худалдааны ангийн хамт илгээх тул мөн сенат яамны бичиг олгуулахгүй даруй миний үгийг авч явуултугай. Нэгэн зүйл нийслэл хотод бүхий хүнд хүнс хүргэн өгсүгэй хэмээмүй. Танай худалдааны хүнийг манай үсний зэрэг юмыг хиагтад худалдан таацуулан мөнгийг манай хүнд өгөхөөс гадна үүнээс хойш мөн ёсоор явуулуулсугай. Нэгэн зүйл бичиг захиаг хойш өмнөш уламжлан хүргүүлж нэвтэрүүлсүгэй.”

хэмээн хүсэлт тавьсан байна.

Хутурингаа Хоропотов нар 6 сарын 10 – 26 нд хоёр талын хэлэлцэх зүйлүүдийг нэг бүрчлэн хэлэлцжээ. 6 сарын 12-ний өдөр хашаа барьсан хэргийг хэлэлцэж манж бичигт *alin-i mulu* (уулын нуруу [хяр]) хэмээснийг Орос, Латин бичигт *alin-i muten* (уулын хормой) хэмээн ташаарсан⁵⁰ учир Хиагтын зүүн этгээдийн Бүргүдэй, баруун этгээдийн Орхойт уулын хашааг эвдэх тухай хэлэлцээд түр хойшлуулжээ. Үргэлжлүүлэн худалдаа нээх тухай хэргийг хэлэлцсэн байна. Үүнд Чингийн тал 1727 онд тогтоосон 11 зүйлд заасныг Оросын тал зөрчиж Хиагтын газарт гааль тогтоосон учир худалдааг зогсоосон гээд Орос улс хулгуун худалдаалахыг цаазлахыг шаарджээ. Оросын комиссар Орос Латин үсгийн бичигт худалдаанаас гааль авахгүй хэмээн бичээгүй⁵¹ учир нягтлан үзэхээр энэ зүйлийг хойшлуулжээ.

Хутурингаа нар хашааг аваад, худалдаанаас гааль авахгүй болговол Оросын талын 5 зүйлийн хүсэлтийг айлтгаж хэлэлцүүлнэ гээд Данила нарын хэрэг⁵² [Олхуны харуулын хэрэг], Төгсхөөний хэргийг шалтаг заан хойшлуулсаар байгаа учраас хэлэлцэхийг больж хойш буцна хэмээн сүрдүүлсэнд Оросын комиссар нэг удаа нийлж хэлэлцэхийг гуйжээ⁵³. Хоропотовын хүссэнээр 6 сарын 23-нд хэлэлцэхэд Оросын тал,

“[товчлов] ... *tegusken-i fe baita-be gemu birebuki sehe-be dahame ambasai gisun-i songkoi gemu birebuki. danila sei baita-be ere fe*

⁵⁰ М-1. Д-1. ХН-267. Т 59.

⁵¹ М-1. Д-1. ХН-267. Т 63.

⁵² Тухайн үед Данила нар санаа үүсгэж олныг тэргүүлэн хэрэг өдүүлсэнээс Оросын харуулын хүн Чингийн харуулын хүнийг барьж, Чингийн тал Оросын Олхуны харуулыг довтолход хүрсэн учраас Данила нарын хэрэг гэж нэрлэж байжээ.

⁵³ М-1. Д-1. ХН-267. Т 59-79.

baita-de dosimbufi dasame gisurerakū obufi juwan juwe niyalma-be udhai mende bureo⁵⁴. “

“Төгсхөөний хуучин хэргийг цөм хэрэгсэхгүй хэмээсэн тул сайд нарын үгийн ёсоор цөм эс хэрэгсүгэй. Данила нарын хэргийг энэ хуучин хэрэгт оруулан засч хэлэлцэхгүй болгоод арван хоёр хүнийг даруй бидэнд өгнө үү.”

хэмээжээ. Төгсхөөний хэрэгт Оросын тал хоёр этгээдээс харилцан хоморголсон хүн малын тоог нарийвчлан тогтоож хэлэлцэх саналтай байсан ч Чингийн талын шаардлагаар хуучин бүх хэргийг ёсоор тушаах явдалын хамт байлгаж хэлэлцэхгүй болгожээ.⁵⁵ Мөн Чингийн тал Данила нарыг нүүрэлдүүлэн шүүе гэснээр Данила Үтүмал нарыг шүүж,

“utumal-i jabuhangge, danila mini emgi hebešefi kaiči jugūn-de čeni niyalma-be jafafi girguli-be hūlašaki seme toktobuha turgunde, be niyalma-be tučibufi kaiči jugūn-i juwe monggo-be jafahangge yargiyan.

“Үтүмалын өчих нь Данила надтай зөвлөж хайч замд тэдний хүнийг бариад Гэргүлийг арилжсугай хэмээн тогтоосон учир бид хүн гаргаж хайч замын хоёр монголыг барьсан нь үнэн.”

хэмээн хэргээ хүлээсэн учраас 6 сарын 25-ны өдөр Сандувдорж Оросын майорын хамт нийлэн олны өмнө Орос Данилыг 100 чавчирга, дагаж явсан хамниган Үтүмал нарыг ялган салгаж ташуурдсанаар Олхуны харуулын хэргийг дуусгавар болгожээ⁵⁶. Мөн Бүргэдэй ууланд барьсан 15 газар орчим хашааг 7 сарын 16-нд хоёр талын төлөөлөгчид үзэж буулган авчээ⁵⁷.

Чингээд хоёр тал 1727 онд Буурын гэрээгээр тогтоосон 11 зүйлийн 10-р зүйл болон худалдааны хуулийг айлтган хэлэлцүүлэхээр болж, 7-8-р сард уг хоёр зүйлийг хэлэлцжээ.

Хэлэлцээрийн үед Оросын тал олны өмнө хэлэлцэхээс зайлсхийж монгол гэрт орж Чингийн Богд эзэн, Их яам, Сайд нар хэмээх үгийг бүгд мөр тэтгэн бичдэг манай сенат яам, сайд нарын нэр, хааны нэрийг дарж бичихийг болиулж үүнээс хойш аливаа явуулах бичигт манай хааныг императорский хаан хэмээн бичих, сенат яамыг мөн мөр тэтгэн бичихийг хүссэн боловч

⁵⁴ М-1. Д-1. ХН-267. Т 72.

⁵⁵ М-1. Д-1. ХН-267. Т 61.

⁵⁶ М-1. Д-1. ХН-267. Т 78.

⁵⁷ М-1. Д-1. ХН-267. Т 95-96.

Чингийн тал зөвшөөрсөнгүй. Чингээд 1768 оны 10 сарын 18 -нд Хиагтад гэрээ байгуулжээ.

5.1768 оны гэрээ ба Халхын ноёд

Халх нар Чин улсаас өмнө Оростой харилцаатай байсан билээ. Түүнчлэн Найралт төвийн үед ч Оростой чөлөөтэй худалдаа хийж байсан тухай “Илтгэл шастир”-т тэмдэглэсэн бий⁵⁸. Харин Орос-Халхын худалдаанд Чин улс хяналтаа тогтоож эхлэснээр Халхын ноёд язгуурын ёсоор Оростой худалдаа хийх нь хууль бус зүйл болжээ. Тийм болсон ч Монголчууд Оростой худалдаа хийх сонирхолтой байсан бололтой. Өмнө өгүүлсэнчлэн Тэнгэрийн тэтгэсэн хаан итгэмжилж, тусгайлан Хүрээнд илгээсэн Чин улсад хамгийн үнэнч ноён, Түшээт хан аймгийн туслагч жанжин Санжайдорж хүртэл Оростой нууц худалдаа хийж байсан билээ. Чин улс Хиагт дахь худалдаагаа зогсоосноос эхлэн Чин улсын Халх-Оросын хилийн хэргийг Хүрээн дэх зарлигаар зарсан сайд хэлэлцэн шийтгэх болж, Чин-Оросын хэлэлцэн тогтоосон хуулийг завсар дахь Монголчуудад чанд мөрдүүлэхээр шахаж эхэлжээ.

1768 оны хэлэлцээрийн үеэр Халхын ноёд худалдаа хийх сонирхолоо илэрхийлж байв. Улиастайн жанжин Цэнгүнжав Оростой хэлэлцээр хийж байсан “Зарлигаар зарсан сайд” Хутурингаад 1768 оны 5 сарын 20, 7 сарын 14, 15, 8 сарын 23-нд захидал илгээсэн байна. Цэнгүнжав бээр худалдаа нээх, төгсхөөний хэргийг шийдвэрлэх тодорхой дүрэм тогтоох⁵⁹ Чин-Оросын хэлэлцээрт сонирхолоо тусгуулахыг хичээсэн бололтой. Тэрбээр захиандаа,

“... kimčime gūniči ubai urse serengge, dači oros-i emgi ačan tehei jihe turgunde, oros-i buriyad kamnigan, musei monggo uriyangkai sei emgi anda neku jafame sadun hala ohongge labtu-de te oros urui jabšan-be baire buya-be iletuleheči juwe ergi tegusken-be gisurerakū geli hūda-be taka ilibuha-be muse udu čiralači ambaramе hūdašara feniyeleme hūlharangge akū bičibe kamni giyala akū-de ačan tehe ulhai banin-i ursei somime daldame bume gaime yabure buyasai hūlha holo tučinere-be akū obume muterakū ... [товчлов] kemuni musei ambasa-be kiyaktu-de unggirengge enču gurun ofi dere sere anggala, ahūn deu-be gosimbi. deu ahūn-be kundulerengge niyalma giyan ofi, baita-de oči, damu giyan-be baireči tulgiyen, an-i bade oči, muse hono čende amba babe tuwabume gosin-be

⁵⁸ Зарлигаар тогтоосон гадаад Монгол хотон аймгийн ван гүнгүүдийн илтгэл шастирын дөчин тавдугаар дэвтэр, Шастирын хорин есдүгээр. Халхын Түшээт хан аймгийн шастирын хураангуй.

⁵⁹ М-1. Д-1. ХН-264. Т-81.

baitalame dere bahaibure oči, i urunakū wesihuleme kunduleči ačambi⁶⁰.”

“...Хянан санаваас, эндэхийн ард хэмээх нь угаас Оросын хамт нийлэн суусаар ирсэн учирт, Оросын буриад, хамниган, манай монголын Урианхай нарын хамт анд нөхөр барьж, төрөл овог болсон нь үлэмж. Эдүгээ орос завшааныг эрж, өчүүхнийг илтгэснээс хоёр этгээд төгсхөөнийг хэлэлцэхгүй бас худалдааг түр зогсоосныг бид хэдий чандлаваас ихээр худалдаалах, бүлгээр хулгуух нь үгүй боловч хавчил цухал үгүйд нийлэн суусан, малын аяар ардын нуун далдлан өгч авч явах, доордсын хулгай худал гарахыг үгүй болгон чадахгүй ... мөнхүү бид сайдыг Хиагтад илгээх нь өөр улс тул нүүртэй хэмээх байтугай ах дүүг өршөөмүй. Дүү ахыг өршөөх нь хүний ёс тул хэрэгт болвоос зүйг эрэхээс гадна, энгийн явдал болбоос бид харин тэдэнд их явдлыг үзүүлэн өршөөлийг хэрэглэж, нүүртэй болговоос, тэр эрхгүй эрхэмлэн хүндэлвээс зохимуй.”

хэмээжээ. Цэнгүнжав энэ бичигтээ нууц худалдаа зэрэг хэрэг тасрахгүй учраас Орос нарт өршөөл үзүүлэн худалдаа нээх хэрэгтэйг онцолжээ. Чингээд Чин улс худалдаа нээх учраас Орос Чинг ахын ёсоор хүндэтгэвэл зохих бөгөөд үгүй бол Хутүрингаа нар Оросын хашаа барьсан, нууц худалдаа хийхэд уруу татсан зэрэг албан ёсоор мэдэгдээгүй, бичигт ороогүй үгсийг ухуулан хэлэгтүн хэмээжээ. Хэрэв Орос нар дагахгүй бол төгсхөөний хэрэг шийтгэхэд Оросын майор заалдсан хүнийг түрүүлж занчъя гэсэн ба дараа нь Оросын полковник хэрэг хэлэлцэхгүй буцах зэргээр Орос нарын явдал цалгардсаныг сануулж, Буурын гэрээгээр тогтоосон зүйлсийг зөрчиж байгааг ухуулах зэргээр хэлэлцэх тактиkyг заажээ. Цэнгүнжав бээр захидалууддаа Хутүрингаа нар Оростой хэрхэн хэлэлцэхийг дурдсан мэт нарийн зөвлөсөн байдаг.

Түшээт хан, Цэцэн хан аймгийн ноёд ч мөн Цэнгүнжавтай адил сонирхолтой байжв. Түшээт хан Цэдэндорж Оросын талын сайд Хоропотовтой нууцаар уулзаж бэлэг солилцож байсан бөгөөд хэлэлцээрийн томъёоллыг хэлэлцэж байхад хүн явуулж, Чингийн төлөөлөгчдийн санаа бодлыг мэдэгдэн, мэдээлэл задруулж байжээ.⁶¹ Мөн Хүрээн дэх тэргүүлэн хэрэг шийтгэх сайд Хутүрингаа нар хиагтын бошгийн хэрэглэлийг гаргахыг шаардан,

⁶⁰ М-1. Д-1. ХН-264. Т 71-75.

⁶¹ Yanagisawa Akira. Some remarks on the “Addendum to the treaty of Kiakhta” in 1768. The Memoirs of the Toyo Bunko, 63, 2005, p 80.

“[товчлов] ... tusiyetu han, hebei gung sede fonjikade čeni bači oros-i hūda yabubure ebsihe aniyadari ... aisilame bahabumbi⁶².”

“Түшээт хан, хэбэй гүн нараас асуувал тэдний газраас худалдаа явуулснаас хойш жил бүр туслан гаргамуй.

хэмээсийг мэдэгдэж байсан юм. Харин Цэцэн хан аймаг Хиагтын бошгын хэрэглэлийн мөнгийг “яаж шийтгэвээс зохих явдлыг олдвоос амбасын газраас зааж шийтгэх ажаамуу заасныг үзэж дагая” хэмээснээ Түшээт хан “манай хоёр аймгаас Хиагтад суусан заргачид хэрэглэлийг албаны адил үүрд хууль болгон өгөх явдлыг тогтоосонгүй” олон хошууд үгээгүй болсон учир нэг удаа “манай нэгэн аймгаас гучин хонь олгоё” хэмээснийг мэдмэгц Цэцэн хан аймгийн олон хошууд Түшээт хан аймгийн адил “маш яданги” бөгөөд нутаг алсласан, хол гээд хорин лан мөнгө гаргажээ⁶³.

Хутурингаа “Зарлигаар зарсан сайдын тамга” буюу захирлагыг хүлээн аваад цаас хэрэглэлийн мөнгө олгуулахыг гуйн айлтгахад Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яам хэлэлцээд,

“[товчлов]... amban meni jurgan-či onggolo umai ere gese doron kadalan bisire hesei takūraha amban-de adarame fi hoošan činuhūn-i jergi hačin bahabure temgetu akū ofi wargi zan-de tefi baita ičihiyara ambasa-de hesei takūraha amban-i kadalan bisire jakade, čende adarame fi hoošan-i jergi hačin bahabure babe boigon-i jurgan-de baičaname yabubuha bihe⁶⁴.”

“...Сайд манай яамнаас урьд огт энэ мэт **захирлага тамга бүхий зарлигаар зарсан сайдад** хэрхэн бий, цаас, бэхийн зэрэг зүйл олгуулсан тэмдэг үгүй тул баруун Цанд сууж хэрэг шийтгэх сайдад зарлигаар зарсан сайдын захирлага бүхий тул тэдэнд хэрхэн бийр цаасын зэрэг зүйл олгуулах явдлыг өрхийн яаманд явуулсан бөлгөө.

хэмээн Баруун Цангийн ёсоор хүнс хэрэглэл олгож байжээ. Дээрх баримт Чин улсын хэмжээгээр захирлага хэрэглэдэг сайд хоёр байсны нэг нь Хүрээн дэх сайд байсныг илтгэнэ. Түүнчлэн 1768 оны гэрээг батлахдаа “Түшээт ханы тамгыг дартугай” хэмээн Түшээт хан аймгийн туслагч жанжины тамгаар гэрээг

⁶² М-1. Д-1. ХН-264. Т 27-29.

⁶³ М-1. Д-1. ХН-264. Т 25-26. Монгол бичиг

⁶⁴ М-1. Д-1. ХН-264. Т 33-35.

баталгаажуулжээ⁶⁵. Хүрээн дэх сайд 1767 онд “захирлага” тамгатай болсон ч Түшээт хан аймгийн туслагч жанжин, Түшээт хан аймгийн чуулганы даргын тамгыг хавсаран хэрэглэж байгаад 1802 онд хилийн хэрэг шийтгэх бусад сайдын адил гурван хэлээр бичсэн тамгатай болсон билээ. Тиймээс Чин улс 1767 онд Хүрээн дэх сайдад шууд тамга олгоогүй нь Халх нартай ямар холбоотой нь байж сонирхолтой байна.

Чин улс 1768 оны гэрээний үед Чингийн харъяатуудад зориулсан хоёр зүйлийн дүрэм тогтоожээ. Үүний нэг нь 1727 оноос Хиагтад худалдаа хийх худалдаачдад зориулан тусгайлсан худалдааны дүрэм тогтоогоогүй байсан учир худалдаачид хилд хүрээд хэнд юу шалгуулж, худалдааны хүрээнд хэрхэн нэвтэрэх, худалдах зүйлийн үнийг хэрхэн тогтоох зэргийг заасан нарийн дүрэм зохиож Оростой худалдаа хийх Чин улсын худалдаачдад мөрдүүлжээ.

Нөгөө зүйлийг Монголчуудад зориулжээ. Уг зүйлээр Халхын ноёд, засгууд болоод, хутагт хувилгаадын Оростой худалдаа хийх сонирхолыг зохицуулж өгсөн байна. Уг дүрэмд,

“[товчлов] ... monggoso oros-i baru hūdašara-de inu ačara-be tuwame kooli toktobuči ačambi. ... ede kiyaktu-i hanči surdeme bisire monggoso oros-i jaka-be udara-de tanggū yan menggun-i dosi salire jaka-be čeni čihai hūdašabureči tulgiyen, aikabade kūtuktu-i zang, jai duin aiman-i geren jasak sa niyalma takūrafi čeni boode baitalara jaka-be udara-de urunakū čeni gamaha jaka menggun-i ton takūraha niyalmai gebu-be bidhe arafi kūtuktu-i zang-i jaka oči šanjudba-i doron-be gidame, geren jasak-i jaka oči meimeni jasak-i doron-be gidafi kiyaktu-i jurgan-i janggin-de yabubufi jurgan-i janggin-i bači hang teu sede afabufi hačingga jakai hūda-be jihe niyalma-de getukeleme alafi, oros-i baru hūdašabuki⁶⁶.”

“...Монголчууд Оросын зүг худалдаалахад мөн зохихыг үзэн хууль тогтоовоос зохимуй. Үүнд Хиагтын ойр тойрон бүхий Монголчууд Оросын юмыг худалдан авахад зуун лан мөнгөнд таацах зүйлийг тэдний дураар худалдаалуулахаас гадна, хэрэв хутагтын сан, жич дөрвөн аймгийн олон засаг нар хүн зараад тэдний гэрт хэрэглэх юмыг худалдан авхад эрхгүй тэдний авч ирсэн юм, мөнгөний тоо, илгээсэн хүний нэрийг бичиж хутагтын сангийн юм болбоос Шанзудбын тамгыг дарж, олон

⁶⁵ М-1. Д-1. ХН 267. Т 125-133.

⁶⁶ М-1. Д-1. ХН-267. Т 134-143.

засаг нарын юм болбоос тус тусын засгийн тамгыг дарж, Хиагтын журганы зангид явуулаад журганы зангийн газраас тушааж, зүйл зүйлийн юмыг худалдаар ирсэн хүнд тодорхойлон хэлээд, Орос лугаа худалдаалтугай.” (ТТ 33 (1768) 9 сарын 20-нд)

хэмээн заажээ.

Дүгнэлт

1767 оны Олхуны харуулын хэргийн явцад Хүрээнд зарлигаар зарсан захирлага тамга бүхий сайд буй болжээ. Харуулын хэргийг шийтгэх дашрамд Хүрээн дэх сайдын эрхийг баталгаажуулж тамга шагнан Цэнгүнжаваар уламжлуулжээ. Цэнгүнжавд олгосон тамгыг Хүрээнд суух сайдад шилжүүлснээр “Зарлигаар зарсан Хүрээнд сууж хэрэг шийтгэгч сайд” тамга хэрэглэхийн эхлэл болжээ. Мөн Хүрээн дэх дотроос томилогдсон сайд Оросын хэргийг хариуцах болж, Түшээт хан, Түшээт хан аймгийн туслагч жанжинтай зөвлөлдөн хэрэг шийтгэх болжээ. Ингэснээр Хүрээн зөвлөлдөн хэрэг шийтгэгчид туслагч жанжины тамга, зарлигаар зарсан захирлага хэмээх хоёр зүйлийн тамгатай болжээ.

Олхуны харуулын хэргийг шийдвэрлэх явцад Чин Оросын найрамдалд харшлах завсарын хэрэг хилд гарахад, уг хэргүүдийг Халхын хан, ван нар шийдэрлэдэг байсныг өөрчилсөн байна. Хүрээнд тэргүүлэн хэрэг шийтгэгч сайд мөн Халхын туслагч жанжины тамга, тушаалаас хамаарал багатай болж хилийн хэргийг шийдвэрлэхэд дотроос томилогдсон сайд Хүрээнд Чин улсыг төлөөлөх болсон байна. Чингэснээр Халх Оросын тусгаар мэт харилцаа нь өөрчлөгджээ. Оросын тал урьдын адил Түшээт хан, түшээт хан аймгийн туслагч жанжин болоод томоохон ноёдтой тус тус харилцах боломжгүй болж зөвхөн Хүрээн дэх зарлигаар зарсан сайдтай харилцах болжээ.

Энэ хэрэг явдлын үр дүнд Чин-Орос улсын хил болон худалдааны харилцааг зохицуулах нарийн дүрэм тогтжээ. Мөн Чингийн харъяат худалдаачин ба монголчуудад зориулсан дүрэм тогтоов. Чин улс Халх нарын Оростой худалдаа хийх сонирхолыг харгалзан зохицуулжээ.

Abstract: Qing dynasty authorities established main organization in Kḥalkha Mongol is Amban in Kḥryie. In until 1911 amban in Kḥryie supervised Tḥshiyetḥ khān aimag and Sečen khan aimag, secular affairs of the Jibjundamba Khutugtu's subject, guard of border and station under Qing policy. So it is very interesting. When was establish?, What was establish? etc. In sentence clear up a question in decisive 1767 Qing-Russian frontier began Olhunii haruul problem, Qing personal

interest depend make a contract. When began in Khalkha and with Russian frontier implement was by Organization of amban in Kuriye under Qing dynasty's policy. Qing seized an opportunity in Russian action, used influence of Tseng'jab jiangjun in Uliastai (the chief Qing administrator in Mongolia) and established amban in Khuriye. So role relation with Russian responsibility him. This action was effectiveness Qing changed traditional policy of Khalkha independent relation with Russian. Along of Qing-Russian contract amban in Khuriye controlled Khalkha relation with Russian.

Abstract: Qing dynasty established main organization in Mongolia is Amban in Kuriye with 1811 amban in Kuriye supervised Kuriye Khan aimgan and Kuriye Khan aimgan. The effect of the establishment of Kuriye subject guard of border and Kuriye aimgan policy. So it is very interesting. When was established? What was established? We in this paper show up a question decisive. The Qing dynasty in 1811 established Kuriye aimgan.